

Brook, Barba, BITEF — és a fiatalok

A színház önmagát — és közönségét keresi. A tömegeket.

Nem rutinos színikritikusokat, ismert színházi szakembereket szólaltatott meg a harmadik évfolyamát élő, a mai világot valóban mozgásában megragadni igyekvő ifjúsági folyóirat, a *Mozgó Világ* (1977.1.), hanem fiatal rendezőket, rendezőjelölteket — akiknek a legutóbbi modern színházi fesztivál, az új avantgarde hagyományt teremtő belgrádi BITEF alkalmat nyújtott a híres nagyokkal való találkozásra, interjúk készítésére s a megújuláshoz oly nélkülözhetetlen „morfondírózásra”. Így aztán nem megkésített beszámoló — dokumentum-értékű színházesztetikai összeállítás került az olvasó elé, akinek alkalmá nyílik szembesíteni az újító törekvéseket, elképzeléseket s a hétköznapi gyakorlatot.

„Természet — természetesség, valóság — valódiság és vele szemben a hierarchia — viselkedés, színház — szerep, maszk — díszlet — kellék: ez az ellentét az egymástól élesen elütő stílusú, szerkezetű színházak közös nagy felkiáltójele. Az ügy. Amiről szó van, de amiről nem a szavak beszélnek, hanem a SZÍNHÁZ, amely maga is az élet egyik formája, életforma. Ahogy *Eugenio Barba* egy beszélgetésen elmondta: az »indián-lét«. A progresszív társadalmi gyakorlat szinte egyetlen aktuális útja egy mozgásképtelen, széthullásra ítélt, de magát erősen tartó társadalomban. Az individuumok halmazában a kollektív lét szinte egyetlen láthatóan fejlődni képes formája. A színháznak ez a fajtája. Amelyik úgy más-lét, úgy más-valóság, hogy a rajta kívül levőről, de a rajta kívül levőért beszél. Amelyik a *színház és valóság közötti szakadék természetéről* szeretne tudni, s amely ezen a szakadékon szeretne átkelni, sokszor egy szál deszka segítségével. Lehet, hogy visszajut a valóságba, az is lehet, hogy belepusztul.“

A dániai Holstebroban dolgozó, olasz származású Barba kísérletének, az Odin Theatret produkciójának leírását vezeti be ezekkel a szavakkal a stúdiószínpadi tapasztalatokkal rendelkező Fodor Tamás (*Füst az orkesztrából*). Az Eugenio Barbával készített interjú (Hulesch Endre: *Indiánok Európából*) pontosan megvilágítja e nem csupán formailag avantgarde színházi kísérlet lényegét. „Miniket a szituáció érdekel, amelyben az indián él — nyilatkozta a világhírű olasz rendező. — Mert az indián más. Indián az, aki megpróbál tőlünk eltérő normák szerint, a »hasznosság« és »produktivitás« bevett értékeinek figyelembe vétele nélkül élni. Ott, ahol én élek, vagyis Dániában, tágabb értelemben Nyugat-Európában, ott elmondhatjuk, hogy ez a konfliktus, ez a fajta szembeállítás határozottan létezik! Létezik egy nagyon erős reakció minden ellen, ami »más«. A protestáló diákok ellen, a modern művészetek ellen stb. Tehát léteznek »indiánok«, és létezik az a »pionír« mentalitás, az a »pionír« ideológia, amely mint *indiánt* megjelöl, megbélyegez bárkit, aki nem »hasznos a társadalomnak«. Hogy ki nem hasznos? Sok-sok ember. Azok, akik nem termelnek. Például az öregek, vagy azok, akik szerintünk nem normálisak, akiknek másfajta az érzelmi életük. Ezekről megrémülünk, és rezervátumba dugjuk őket, akár az amerikai kormány az indiánokat.“

Ugyanilyen szenvedélyesen hisz a színház társadalmi hivatásában és hatékonyságában a kiváló angol rendező. Peter Brook, jóllehet a színpadi megvalósítás más útjait keresi, mint Barba. Nyilatkozik is a Belgrádban látott produkcióról; szerinte a Barba-előadásnak „az volt az alapvető baja, hogy bár a színészek közötti emberi kapcsolat rendkívüli mértékben heves volt, az ő magánügyük maradt, mert a nézők kívül rekedtek ezen a kapcsolaton, nem váltak beavatottá, vagyis elszigetelődtek a színészektől és következésképpen a játéktól magától.“ Hasonló fenntartásokat fogalmaz meg Barba egykori mesterével, Grotovskival szemben is, akivel egy időben ugyancsak munkatársak voltak: „ő kezdettől fogva kislétszámú néző-csoport előtt tartotta az előadásait. Hát igen, minden relatív. Mert lehet valami kevesek előtt jó, sok embernek előadva meg rossz, és fordítva. Mégis úgy gondolom, hogy több, minél több embernek játszani jobb dolog, hiszen

az emberek közötti energiaáramlás ekkor nagyobb. Nem véletlen, hogy például a görögök tíz-tizenöt ezer ember előtt játszottak.“

Brook a színházcsinálás értelmét nem a „megmutatásban“, a valóság külső képének másolásában látja, az szerinte hazug dolog; „a látható valóságot először meg kell tisztítani, le kell hántani róla a felesleges rétegeket, hogy így elénk bukkanjon az, ami valóban lényeges. A valóságnak ezt a sűrített kivonatát kell a színházban földolgozni. Ennek az *esszenciának* az átélése a néző számára olyan, mint a kábítószer élvezete. Viszonylag rövid idő alatt fantasztikus, soha nem érzékelt élményeknek lehet a részese. A színház ebből a szempontból tehát tiszta kábítószer, csak persze, sokkal egészségesebb.“

Brook metaforáját természetesen csak akkor értjük helyesen, ha kiegészítjük az 1976 őszén, a belgrádi „Atelje 212 színház“ kerekasztalán elhangzott kijelentésével: „A színház akkor elég erős, ha rávezeti az embert az önmagával való konfrontációra és a konfrontációra általában.“ Ezt az igazságot saját nézői tapasztalatainkkal támaszthatjuk alá: a román színház nagy korszaka az elmúlt években éppen e konfrontáció szellemében bontakozott ki, főképpen néhány nagy rendező-egyéniség és a körülöttük felnőtt fiatalok törekvéseinek köszönhetően. És az önmagunkkal való szembesítés drámáját köszönhetjük Sütő Andrásnak és Harag Györgynek; az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* mindennek inkább nevezhető, mint kábítószernek: hatalmas, de egészséges élménye volt — az ma is — a színházjáró ezreknek, sőt most már a tv-néző millióknak.

K. L.

A MAI AMERIKAI SZOCIOLÓGIA (Viitorul social, 1977. 1.)

A modern amerikai társadalomtudomány jól tájékozott hazai ismerője, Gitta Tulea arra vállalkozik, hogy a hetvenes évek szociológiájára jellemző tendenciákat kimutassa.

Az elmúlt évtizedekre visszatekintve, a *Viitorul social* szerzője emlékeztet arra, hogy míg a harmincas-negyvenes években a pragmatizmus és a logikai pozitívizmus égisze alatt a legkülönbözőbb irányzatok léptek fel, az ötvenes években pedig a funkcionalizmus uralkodott, a hetvenes évek elején az amerikai szociológiára bizonyos válság lett jellemző. E krízis legfőbb megnyilvánulását abban jelölhetjük meg, hogy a hagyományos elméleti keretek (főként a strukturalista funkcionalizmusa) képtelenek bizonyultak az új társadalmi folyamatok értelmezésére.

Az amerikai szociológiai élet ma konfliktusokkal terhes — szögezi le Gitta Tulea —, s állítását — többek között — az *American Journal of Sociology* című reprezentatív folyóirat elemzésével támasztja alá. A negyvenes években a lap, amely a szociológusok társaságának hivatalos szerve, még távol tartotta magát a kor nagy társadalompolitikai problémáitól, napjainkban azonban már igen érzékenyen reagál az időszerű, konfliktusos jelenségekre, illetve problémákra. Oldalain sűrűn és rendszeresen szerepel a feminista mozgalom, az etnikai törekvések és a faji diszkrimináció témája, neves szerzők (Merton, Lipset, Bottomore, Horowitz, Coser és mások) pedig szenvedélyesen vitatják a szociológus s a szociológia politikai elkötelezettségét.

E tünetek alapján megállapítható, hogy némi változás észlelhető a folyóirat régi pozitívista-semleges jellegét illetően. Nyomon követhető az a törekvés, amely a nagy társadalmi feszültségeket hordozó jelenségeknél — egyelőre a hagyományos funkcionalista fogalomrendszer segítségével történő — megragadására irányul. Az *AJS*-ban közölt társadalomkritikával kapcsolatban elmondható, hogy a folyóirat tájékoztat ugyan a kritika tárgyát alkotó problémákról, de kitér a belőlük levonható radikális következtetések elől. A folyóirat szerkesztősége — Gitta Tulea szerint — bepillantást nyújt ugyan az amerikai társadalmi élet konfliktusaiba, de egyúttal állást is foglal az „establishment“ oldalán.

Erdekes konklúziókat tesz lehetővé a folyóirat tartalmában érvényesülő változások számbavétele is. Az utóbbi években például egyre erőteljesebben jelentkezik az a tendencia, hogy bírálatalag elemezzék a modern civilizáció értékrendjét. Releváns továbbá, hogy az *AJS* mind több helyet biztosít az elméleti társadalombölcseleti írásoknak és a szociológia státusát újraértelmező kísérleteknek. Gitta Tulea e törekvésekkel kapcsolatban is utal arra, hogy képviselői legtöbb esetben nem lépik át az adott társadalmi rend és ideológia határait.

A folyóirat lényegében változatlan akadémikus jellegéről árulkodik az a körülmény is, hogy az 1970—1975-ös évfolyamok szerzői túlnyomó többségükben az egyetemi oktatók soraiból kerültek ki. A vizsgált tendenciákkal egyidejűleg érvényesült azonban a radikális szociológiák hatása is, amely jövősi változásokat idéz elő a hetvenes évek ame-

rikai társadalomkutatásában. A parsonsi funkcionalizmus uralma a vége felé közeledik, s helyét újból a különböző irányzatok pluralizmusa foglalja el. Ezek között kiemelésre kínálkozik az ún. prospektív szociológia, amely a jövőalakításba, a döntések kialakításába kíván bekapcsolódni.

A radikális szociológiák fellépésének tulajdonítható a neopozitivizmussal szemben kibontakozó támadás is. Megfogalmazói Lukácsra s a frankfurti iskolára támaszkodva vonják kétségbe az akadémikus jellegű kutatások és értelmezések érvényét. A szociológia „eldologiasodását” s a neopozitivisták beütésű tárgyilagosságot bíráló radikálisok a mai amerikai társadalom mély ellentmondásaival szembeesítik önmagukat. A radikális szociológiai mozgalom megfordíthatatlan mutációt idézett elő az amerikai társadalomtudományban; visszavonulásra kényszerítette az egykor oly derűlátó liberalizmust. Jellemző erre a fordulatra az is, hogy a „dezideologizálás” elméleti megfogalmazója, Daniel Bell a jövő társadalmának tudományos megtervezésében már nélkülözhetetlennek érzi a marxizmust.

EGY INTÉZMÉNY SZEREPVÁLTÁSA (World Student News, 1976. 9—11.)

Az utóbbi tizenöt évben a tudományos-műszaki forradalom következtében alapvetően megváltozott a társadalomnak a szellemi javakhoz fűződő viszonya. Az ismeretek rohamos növekedése következtében megnőtt az egyetemek szerepe, megváltozott a felsőoktatás viszonya a többi társadalmi intézményhez. Ezzel párhuzamosan tovább mélyült az ún. „establishment” és az egyetemisták tömegei közti ellentét. A diákság megmozdulásai, forrongásai lényegében ezt tükrözték. Polgári szociológusok igekeznek a jelenséget magyarázni, megokolni, és úgy tüntetik fel a konfliktust, mintha csak időszakos jellegű volna, s nem vesélyeztetné a kapitalista társadalmat.

Raymond Aron francia szociológus például elutasít minden forradalmat, így az egyetemisták mozgalmát is, melyet „barbár lázongságnak” tekint. Ugyanakkor elítéli a fogyasztói társadalmat, amelyet — szerinte — azok az anarchisták taszítanak pusztulásba, akik azt hangoztatják, hogy a fogyasztói társadalom egyetlen biztosítéka az egyetem, s ezért azt meg kell őrizni jelenlegi formájában.

Michel Crosier francia szociológus a megoldást az *engineering* társadalmában látja, melyet egy új, fokozatosan kialakuló technokrata és adminisztratív elit

réteg vezet. E réteg kiválasztásának feladata egyértelműen az egyetemre hárulna.

A technokratikus társadalom harmónikusabb modelljét vázolja fel Daniel Bell. A technológia és a megismerés prizmáján keresztül elemzi a termelés és a jelenkori társadalmi struktúra közötti összefüggéseket. Hangsúlyozza, hogy a posztindusztriális társadalomban az elméleti megismerés központi szerepet tölt be, ami nemcsak az új gazdasági technológiát, hanem a társadalmi rétegződést is meghatározza. Hogy megkülönböztesse a posztindusztriális társadalmat jelenlegi megfelelőjétől, Bell új kifejezést alkotott. S ez „a tudomány és közigazgatás egysége”. A kialakuló társadalomban a burzsoázia kezéből az új tőke, „az ismeretanyag” birtokosai veszik át a hatalmat, mert e leendő társadalom fő kérdése az ismeretek megszerzése, alapintézménye az egyetem, a tudományos kutatóintézet lesz. Bell szerint a kapitalizmusban folyó tudományos kutatások célja olyan módszereket találni, melyek áthidalnák a kultúra és a társadalmi struktúra közötti szakadékot, mert míg a kapitalizmus a magántulajdonra épül, az új társadalomban a tudásé lesz ez a szerep. Bell az egyetemisták mozgalmait olyan kultúraellenes magatartás kifejeződésének tartja, amely a tudományos haladás és az erre épülő társadalom ellen irányul. Az egyetem fő célja azonban a jövőnd vezető réteget formálni, ellátni az alapvető tökével: az ismeretanyaggal. E társadalom központi problémája tehát a tudomány- és oktatáspolitikai. Egyébként minden technokrata teoretikus egyetért abban, hogy a munkamegosztás a műveltségi és képzettségi foknak megfelelően történjék.

A párizsi egyetem szociológiaprofesszora, Alain Touraine könyve (*University and Society in the United States*), miután bemutatja az amerikai felsőoktatás történetét, egyetem és társadalom viszonyát elemzi. A diákság rendszerellenességének egyik fő okát abban látja, hogy a színes jelszavak („eszmék”, „értékek”) mögött titkolt félelem lapang, az egyetemisták félelme attól, hogy nem kapnak végzettségüknek megfelelő munkahelyet. Ezt a diákságot tartja Touraine a jövő tudományos és technológiai értelmiségének. Ennek megfelelően az egyetem szakembereket „gyártani” köteles „vállalat”, melynek fő szerepe a társadalom hierarchizálásához való hozzájárulás, minthogy az egyén helyét a társadalomban felhalmozott tudásanyaga határozza meg. Erre építi Touraine a társadalom három rétegét: a legfelsőt, melynek tagjai állandóan felújít-

ják és kiteljesítik ismereteiket; a középsőt, amelynek sorsa a magasabb szinten létrehozott tudásanyagtól függ, bár tagjai technikailag még elég hatékonyak; és az alsó réteget, melynek tudása hamar elavul és elértéktelenedik. Ilyen összefüggésben az egyetem feladata el látni a társadalmat a második, középső réteget alkotó potenciális technokratákkal, akiket a valódi technokraták manipulálnak, minthogy az utóbbiak irányítják az egyetemek működését. Touraine arra a következtetésre jut, hogy az általa kifejtett „kulturális modell” szerepe megkérdőjelezhető. Megállapítja, hogy a diákmozgalmak nem az egyetem, hanem annak egész rendszere s ezen keresztül a társadalmi rendszer ellen irányultak. A diákság azért támadta az egyetemet, mert annak a társadalmi rétegnek vált tagjává, mely kidolgozta a haladás fő elemeit, s lefektette az alapjait annak az osztálytörvénynek, mely meghatározza, hogyan alkalmazzák a haladás eredményeit, vagyis kialakítja a társadalmi hierarchiát.

Ugyancsak az 1968-as eseményeket kommentálva, André Gorz a fiatalság körében jelentkező radikalizmus fő okát a kapitalista társadalom alapvető ellentmondásának — a termelőerők és termelési viszonyok közötti ellentét — kiéleződésében látja. Javaslat: közepes felkészültségű egyének képzése az oktatás iparosításával, vagy pedig a kultúra teljesen új alapokra való helyezésével. Egy 1970-ben írt sokkal kiábrándultabb cikkében az egyetemnek mint működésre képtelen intézménynek a felszámolását ajánlja. Egyik újabb művében a munkásosztály—értelmiségi viszonyt foglalkozik. A munkásosztály legfőbb ellenségét azért látja az értelmiségben, mert az végzi a termelési folyamatok ellenőrzését, s ezáltal a tökéletes termelési viszonyok állandóságán dolgozik. A felelősséget az értelmiséget létrehozó felsőfokú oktatási intézményekre hárítja, az egyetemet tartva minden rossz forrásának. Az ismereteket a burzsoázia kisorsította, monopolizálta, s azok, akiknek munkája a tudományokhoz vagy művészetekhez kapcsolódik, a vezető osztályhoz tartozó (bár annak alárendelt) réteg tagjai: szakemberek. Ezért tekinti Gorz az értelmiséget a proletariátus osztály-ellenségének, s hirdeti meg a szakadást a munkásosztály és szövetségesei között.

A modern kultúrkritika kétségkívül legradikálisabb képviselője, Ivan Illich minden nevelési intézmény megszüntetését tekinti az egyetlen lehetséges megoldásnak. Következtetése szerint akár van, akár nincs nevelési rendszer, egy kisszámú, átfogó tudású elit réteg ural-

kodik az emberek fölött, akiket szándécai szerint rangsorol és irányít.

Ezek az egymásnak ellentmondó elméletek nemcsak az egyetemnek megnövekedett szerepére világítanak rá, hanem ennek az intézménynek a szerepváltására is. Az itt felsoroltak több-kevesebb sikerrel megkísérlék e szerepváltás mechanizmusának pontosabb körülhatárolását, tisztázását is.

ÚJ TUDOMÁNYÁG: AZ ARTONIKA (Voproszi filozofii, 1976. 12.)

Mit nyer a technika a szemiotikai megközelítéssel? A *Voproszi filozofii* 1976. 10. számában vita indult *Tudomány és művészet kölcsönhatása a tudományos-műszaki forradalom feltételei között* címmel. A különböző szakterületeken dolgozó kutatók hozzászólásai több szempontból világítják meg a kérdést. A 12. számban Jurij M. Lotman tartui professzor véleményét olvashatjuk.

A kultúra „tudományosításától”, technicizálásától való félelemnek mély gyökerei vannak. A gépember, az automata, az élő bábu, az automaták emberek feletti hatalma — mind korunk kultúrájának hagyományos rémképei. Ennek a majdnem mitológiai szemléletnek azonban egy metafora az alapja. Az ember-telen gépek világának, amely a felvilágosítottak és a romantikusokat egyaránt megrémítette, semmilyen köze nem volt a tudomány és technika valós fejlődéséhez. A korabeli társadalmi és politikai feltételek között a gép csak metaforikus képe a halott mozgásnak, a hamis életnek, nem tényleges oka az elhalásnak.

A gépeknek a kultúrában betöltött szerepéről alkotott felfogásunkat ugyanis erősen befolyásolja az általunk ismert gépek fogalma. Márpedig a tudomány potenciális lehetőségéhez képest bármely kor technikája kezdetleges és korlátozott hatású, tehát ez a technika nem lehet kiindulópontja egy olyan vizsgálathoz, amely a kultúra bonyolult szférái közötti kölcsönhatásokat tárja fel. A XVII. század mechanikus gépfelfogása a technika korabeli állapotára vezethető vissza. Ez a mechanicista gondolkodásmód nemcsak a technika, hanem általában a kultúra fejlődését is gátolta.

A tudományos-technikai gondolkodás sokáig afelé hajlott, hogy a természet világa tökéletesítésre, ésszerűsítésre szorul. A jelenlegi tudományos gondolkodás jelentős új mozzanata, hogy éppen a természet mintájára képzeli el az önfejlesztő vagy gondolkodó gépeket, a gépszemélyiségeket, amelyek egyedi organizmusokként működnek együtt más egye-

di organizmusokkal (milyen távol áll ez a gép személytelen, sorozatgyártásos fogalmától!). Az élet biokémiai mechanizmusainak bonyolultsága azonban a gépek világában egyelőre még megközelíthetetlen. Mindabból, ami mindaddig az ember keze alól kikerült, a legbonyolultabb és legcélszerűbben működő „szerkezet“ a művészi alkotás. Nemcsak az életszerűség vonásaival rendelkezik (képes önfejlődésre, információfelhalmozásra, a környezet entrópiaszintjének csökkentésére), hanem a legtudatosabban modellált emberi alkotás. Bizonyos vonatkozásokban a művészi alkotás mintájára kellene elképzelnünk a jövő ideális gépét is. A jövő e technikai szerkezete azonban, bár a művészi alkotás egész sor strukturális elvét magáévá teszi, mégsem helyettesíti vagy másolja ez utóbbit, hanem éppen ellenkezőleg, funkcionális ellentétük ekkor válik igazán nyilvánvalóvá.

A kultúra jelemélete és a mai művészet szemiotika lehetővé teszi, hogy a művészi alkotásokat emberalkotta gondolati szerkezeteknek tekintsük, a kultúrát pedig az emberi értelem által természetileg és történetileg összerakott mechanizmusnak, amely emlékezzettel rendelkezik, és képes gondolati műveleteket végezni. Lássunk egy példát, mit jelenthet ez a jövő technikája számára. Az emlékezet, tudjuk, megkülönböztetett helyet foglal el a modern gépelmélet rendszerében. Amikor az embernek művészi emlékező „szerkezetet“ kellett előállítania, felmerült előtte a kultúra megőrzésének ismert módszere: a betűkkel teleírt papír (könyvtár, könyv — bármilyen egyén feletti emlékezzettípus, amely az írásbeliséghez kötődik). A könyv — ez a régi és rendkívül primitív memóriagép — a gép új emlékezzetének modelljévé vált. Jó volna egyszer megmagyarázni (valamilyen általános tudományos nyelven), hogy a művészi alkotás (a könyv) olvasásakor miért idézzük fel mindazt, amit addig átéltünk és tudunk, és amiről szöveg szerint nincs szó az illető műben, de amit az író az irodalmi mű rejtett emlékezzetébe foglalt. Tudni szeretnénk, hogy egy és ugyanaz a mű miért válhat ki más és más élményt az olvasóból, miért képez minden egyes olvasóval külön bonyolultan strukturált egészet. Ha e kérdéseket meg tudnók válaszolni, akkor művészi emlékezzet-modelljeink kevésbé lennének nehézkesek, s növekedne hatásuk a befogadóra (gondoljunk csak a művészi szöveg elérhetetlen tömörségére és egyszerűnek tűnő struktúrájára).

A művészi szöveg kibernetikája — az *artotika* — tehát nemcsak tudományelméleti, hanem technikai, gyakorlati le-

hetőségekkel is szolgálhat. Talán eljön az a pillanat, amikor a művészet jelenségeinek és a kultúra mechanizmusainak alapos kutatása megszokott dolog lesz mind az elméleti kibernetika, mind a technika új formáinak előállítására számára, s gépemberek helyett *emberi* gépeket fogunk építeni.

A KÖNYV ELLENSÉGE? (Imprint, 1976. 4.; 1977. 1.)

A nyugatnémet könyvpiackutatás irodalomszociológiai, olvasáspszichológiai, könyvtárpolitikai, könyvkereskedési és könyvtárhasználati kérdései közé állandó, szinte észrevétlenül belépő probléma a televízió és az olvasóközösség kapcsolata. Az 1968-as allensbachi közvéleménykutatás tézise szerint az olvasás a társadalmi tevékenység perifériájára szorult, az olvasó létét partizán létnek minősíti. A cikkíró szerint ez a megkérdozettek teljesen önkényes és bizonytalan feltevésén alapszik, melyet az intézet kultúrpszichológus elöítélete és művelődéstörténeti tudatlansága segített elő. De az allensbachi intézet nemcsak indokolatlanul kongatott vészharangot, hanem 1974-es közleményében a baj forrását is megleli, bünbaknak a televíziót kiáltja ki. A könyv dühödt ellenségét látja a tévében, mert a megkérdozettek 53%-a egy, a cikkíró szerint választ sugalmazó kérdés alapján azt nyilatkozta, hogy kevesebb ideje jut olvasásra, amióta tévétulajdonos. Bár a tévét mint az olvasótábort felszippanzó szörnyet ábrázolni az utóbbi évek kutatásai során szociológiai döreségnek bizonyult, mégis a könyv és a könyv világának híveit, nemcsak az NSZK-ban, hanem világszerte szorongással töltötte el ez a gondolat.

Számos közvéleménykutató intézet napirendre tűzte a kérdést Franciaországban, Angliában, a skandináv államokban, Hollandiában, az Egyesült Államokban és Japánban. Egybehangzóan arra az eredményre jutottak, hogy az olvasási hajlamot nemhogy gátolja, hanem fellendíti a televízió. Az elröppenő szavak és képek után fellépő szomjat a könyv elégíti ki. A legutóbbi közvéleménykutatás során az NSZK-ban kétmillió, a fenti értelemben pozitív választ adó megkérdozett egyhatede szakkönyveket, enciklopédiákat, lexikonokat forgat, közel egynegyede történeti vonatkozású könyveket, négy százaléka klasszikus irodalmat olvas. A legutóbb olvasott könyv címét a megkérdozettek azonnal meg is nevezték.

Nagyjából ugyanebbe a kérdésbe ütöközik tanulmánya végén az a szerző is, aki az *Imprint* című német könyvvilág-

szemle ez évi első számában a tankönyv szerepéről, feladatáról, szerkesztési és kiadási problémáiról közöl cikket. Az iskola állandóan technicizálódó hétköznapijai ellenére a tévé, magnó, képmagnó, film stb. nem pótolhatja a tankönyvet az iskolában, annak ellenére, hogy az utóbbi években a nyomtatott betű egyeduralmának megszűnéséről, végső válságáról és teljes kiszorítottságáról hangzottak el „jól megalapozott” jóslatok. Ezek azonban hamisan csengenek századunkban, mikor az egész világon mind több könyvet és tankönyvet írnak, adnak ki és vásárolnak meg. Igaz ugyan, hogy a modern technikai eszközök és módszertani újítások átalakították magukat a tankönyveket is, de megfellebbezhetetlen tény az, hogy a tankönyv ma is mind nagyobb teret hódít az iskolai életben, s a fejlődés iránya egyértelműen mutat rá pótolhatatlanságára. Mindinkább bizonyossá válik, hogy a tankönyv és egyéb eszközök összeforrásának, és nem összecsapásának vagyunk tanúi. Tankönyv helyett egyre jobb tankönyvet szerkeszteni — ez a jelen követelménye.

A KÉPROMBOLÓK ÖRÖMÜNNEPE (Time, 1977. 6.)

Az angol napilap, a *Times* hetenként megjelenő irodalmi melléklete, a *Times Literary Supplement* ez év elején ünnepelte megjelenésének 75. évfordulóját. Az elmúlt háromnegyed évszázad alatt a folyóiratnak döntő szerepe volt az angol irodalmi és tudományos közvélemény kialakításában. Az ünnepi szám nagy meglepetéssel szolgált. A főszerkesztő ugyanis sok neves író, történész és tudóst arra kért, vizsgálják meg, hogy a lapban bemutatott szerzők közül az idők folyamán kiket értékelték túl, és kiket becsültek értékükön alul. A 43 beérkezett válasz híven tükrözi a közvéleményben beállt meglepő változásokat.

A túlértékelt írók és tudósok élén a történetfilozófus Arnold Toynbee áll. „Tizenkét kötetes nagy műve — írja róla J. O. Taylor — sem nem történelem, sem nem tanulmány, hanem az ismeretközlés vegyes tárháza, mely nagyon hasonlít Burton *A melankolia anatómiája* című művéhez, csak nem annyira érdekes.” Többen elmarasztalták a nem régen még klasszikusnak tartott E. M. Forstert. Egyik értékelője úgy véli, hírnevét annak köszönhetette, hogy nem volt termékeny író: „Ha valaki keveset ír és az olvasó valamennyi művét megismerheti, ez hízeleg neki, és a saját maga iránt érzett tiszteletét a szerzőre is átviszi.” Hasonló szigorú megítélésben ré-

szesül a „Bloomsbury csoport” — a közgazdász J. M. Keynes kivételével. G. Lytton Strachey irodalomtörténeti tanulmányai csak arra voltak jók, hogy „elsekélyesítsék a történelmet, kiürítsék igazi tartalmát és jelentőségét” — mondja róla az ismert történész, Trevor-Roper. „G. Lytton Strachey maga mögött hagyja az André Malraux és Teilhard de Chardin-féle nagy sarlatánokat, akik versenyen kívül állanak.” Rosszul jár a sokáig népszerű T. E. Lawrence, *A bölcsesség hét oszlopának* a szerzője. James Joyce értékelése sem irigyelhető: „arrogáns, kellemetlen és mindenkifelett olvashatatlan”, szól a megállapítás, Jean-Paul Sartre is túlértékeltnek számít, mert „jöllehet bátor és humanista [...], de intellektuális zavarkeltő, filozófiája főként álokoskodás, irodalmi munkássága kávéházi fecsegés.” Elmarasztalnak más filozófusokat és tudósokat is. Az egyik szerző például úgy vélekedik, hogy Ludwig Wittgensteint le kell hozni az emberfeletti régiókból, ahova érdemtelenül emelték. Eltűzöttnek tartják a francia antropológus Claude Lévi-Strauss, a drámaíró Christopher Isherwood értékelését. Freudról meg azt állítják, hogy „lángsze sokkal korlátotabb volt, mintsem azt ő maga vagy tanítványai képzeltek”.

Az alábecsült írók és művek között találjuk H. G. Wells *Tony Bungay*-jét és a *Szenvedélyes barátok* című művét, továbbá Thorstein Veblen *Közgazdász*t. Ford Maddox Ford regényíró és az egykori sportriportert, Ring Lardnert.

NÉPMESE ÉS IRODALOMELMÉLET (Magyar Műhely, XIV. 50.)

A tanulmány címére vetett első pillantás után az olvasó előérzete az, hogy amolyan „egyik vagy másik” forma mellett lándzsát törő szerző tanulmányáról van szó. A tanulmány azonban az írásbeli és folklórirodalom közti gyümölcsöző kölcsönhatást keresi; nem a megszokott témavándorlást kutató munkák számát szaporítja, hanem a haladó népmesekutatók eredményeit feltérképezve követendő utat javasol az irodalomelmélet számára.

Greimas, az absztrakt meseelemzés egyik úttörője az írásbeli és folklóralkotás elemzésének különbségét abban látja, hogy az előbbinek analizéséhez maga a szöveg nyújt a legtöbb támpontot, míg a folklóralkotás értelmezéséhez csak a társadalmi kontextus alapos ismeretének birtokában lehet közelíteni. A nyelvészetben meghonosodott context-free és context-sensitive fogalmak irodalomelméleti analógiája alapján megállapítható

a folklóralkotások context-sensitive jellege.

A mesekutatósnak három fő irányzata különül el, ezek tömör bemutatása és szintézise után Kibédi Varga Áron, a tanulmány szerzője a mesekutatós jövőbeli kérdéseit mérlegeli.

A történelmi-földrajzi vagy finn iskola a romantika népmesét felfedező eszméihez tapad. Célja a mese ősalakjának meghatározása, amelyből a mese őshazájára, alkotóinak hiedelemvilágára, a mese terjedésének útjára következett. Módszere kissé naív, minden létező mesevariáns összegyűjtése után megállapítja a meseszövegben bekövetkező fordulatokat, kategorizálja őket, majd statisztikailag kimutatja az alaptípust. Természetesen bizonyos variánstöbblet nem bizonyíték a mese eredetére nézve, másrészt új variánsok felbukkanása megsemmisítheti a munka hitelességét.

A strukturalista irányzat kevésbé homogén, forrása a finn iskola kritikája. Propp, az irányzat zászlóvivője Saussure nyelvészeti szinkronia-központúságát alkalmazza, elveti az eredetet kutató kérdéseket, kizárólag a szerkezet vizsgálatának kötelezi el magát. Szerinte minden mese maximálisan hét szereplőt vonultat fel, és harminckét cselekvésmozzanata van. Ez a megállapítása a finn iskoláéval rokon tétútra vezet, hisz módszere nagyjából azonos, de különböző mesékre vonatkoztatva. A mese fonálában túl konkrétan nevezi meg a mozzanatokat, így metanyelve nem megfelelő minden mesecselekmény leírására. Dundes és Bremond korrigálják a hibát, de túl általánosítanak; szerintük minden mese a hiány és a hiány megszűntetése jegyében zajlik le.

Lévi-Strauss francia strukturalista hívja fel a figyelmet arra, hogy a proppi rendszert csak a cselekvések érdeklik. A mesét kiegészítő variabilis elemeket teljességgel figyelmen kívül hagyva, megnehezíti annak értelmezését.

A mélylélektani mesekutatós ezt a tárházat aknázza ki, de nem hanyagolja el a konstans elemeket sem, ez tulajdonképpen a szimbólumok erdejében való ösvénykeresés, de ellenőrizhetetlen, hogy helyes ösvényen jár-e, avagy sem. Kétségtelenül ez az irányzat vezet a legmeghökkentőbb következtetésekhez.

A pszichoanalitikus meseelemzők egyike, Erich Fromm szerint Piroska és a farkas az amazon meséje, a Hófehérke pedig az apjába szerelmes lányé. Olyan történelmi korokon, vallási és társadalmi különbségeken keresztüllepő szimbólumok (például: Piroska kövekkel — a meddség szimbólumával tömi meg — a póruljárt farkast, Hófehérke mostohája

almával — a szexuális élvezetek jelképével tör lánnya életére) felhasználásának vagyunk tanúi, melyeket nem lehet eleve elvetni.

Figyelemre méltó, hogy a mesehős mindig fiatal, és számos fizikai, illetve lelki próbatétel révén nyeri el a közösség elismerését, a cselekmény általában révbejutással, házassággal végződik, ez tehát a primitív népek pubertás-rítusával rokonítható. A pszichoanalitikus meseértelmezés szerint a mese valakinek tudatos vagy nem tudatos kinyilatkozása, kitárulkozása; és ezen a ponton nehezen áthidalható probléma elé állítja a mélylélektani iskolát, mert az egyén lélektana nem cserélhető fel a társadalomlélektannal. A pszichoanalízis egyénlélektan, a mese pedig egy közösség munkája.

A mesekutatósban nem elég a cselekvésmozzanatok és szereplők közti szintagmatikai kapcsolatok kutatása, hanem az elemek váltakozásának szabályait is fel kell térképezni. Ezt az alapítelt behelyettesítve egy szemantikai elemek által kiegészített proppi strukturalista rendszerbe, eljutunk a modern mesekutatós mai irányzatához. Ez a szintetizált rendszer néhány új felismeréssel gazdagszik: igaz ugyan, hogy a mese a korlátlan lehetőségek, a képtelenségek összeférhetőségének világa, mégis figyelembe kell venni a meselogika korlátait, azt, hogy a mese bizonyos helyzeteket, viszonyokat eleve kizár. Sohasem találkozzunk olyan derék szegényemberrel, aki álnok, vérengző fenevaddá válik, egy mesehős sem pusztul el a próbatételek során, egyetlen királylány sem megy hozzá a nyomorult, csúnya, viszszatasztító koldushoz, s ha megcsókolni kényszerül egy undok varangyot, az is rögtön szépséges királyfiává válik.

Az értelmezhető mesevilág kidolgozására a szerző a generatív grammatika mélystruktúra- és felületstruktúra-elméletének analógiájára, illetve Le Bossu XVII. századi francia jezsuita filozófus gondolatára támaszkodva azt a feltevést kockáztatja meg, mely szerint a népmese is egy morális kijelentés transzformációja. A népmesék eszmei mondanivalója egybeesik egy-egy közmondással, vagyis egy-egy mese morális pozíciója megfelel egy-egy közmondásnak, a közmondások viszont szemantikailag rendszerbe foglalhatók.

A tanulmány Kibédi mesébe vetett hitét fejezi ki: „A mese szemantikai világmodelljéről ki fog derülni, hogy saját belső pszichikai világmodellünk vetülete. Mert a valóság mindig befejezetlen, gyakran összefüggéstelen, és ilyen formában elviselhetetlen: az emberi lélek kerek történeté, mesévé formálja

át." Az írott irodalom szakavatottjai egyre nagyobb figyelmet szentelnek a mesének, melyet nem a valóság előli menekülésnek, hanem a valósággal való mitikus megbirkózásnak ítélnék.

A tanulmány gondolati gazdagsága bámulatra méltó, de a címben szereplő népmese és irodalomelmélet összefüggésének kimerítő tárgyalásával adósnok marad.

ANYANYELV ÉS TÁRSADALOM (Magyar Nyelv, 1976. 4.)

Benkő Loránd a nyelvtudomány és a társadalom kölcsönhatásának néhány elvi és gyakorlati kérdését taglalja. A nyelv és a nyelvhasználat társadalmi alapjait vizsgálva jut el ahhoz a következtetéshez, hogy a társadalmi és a nyelvi magatartás *kölcsönösen* összefügg egymással: „Nemcsak a társadalom mindenkori helyzete, anyagi és szellemi műveltsége, gondolkodásmódja, világnézete, erkölcsi és politikai magatartása stb. befolyásolja a nyelv mindenkori állapotát és használatának módjait, hanem fordított hatásrendszer is érvényesül: a nyelvi magatartás maga is visszahat a társadalom eszmevilágára és cselekvési rendszerére.”

A nyelvszemlélet és a nyelvhasználat szorosan összetartozó fogalmak: „a mindenkori nyelvhasználati mód és szint számos módon visszatükröződik [a társadalom] nyelvszemléletében.”

Nyelv és társadalom viszonyát a múlt és a jelen szempontjából egyaránt vizsgálhatjuk; ami fontos, az a kétféle vizsgálódás *egysége*. A kettő között nem lehet merev határvonalat vonni. A nyelv a múlt feltárásában éppúgy forrásértékű, mint a jelen vizsgálatában, mivel a társadalom életének, gondolkodásának, magatartásának hű tükörképe a nyelvallapot és nyelvszemlélet.

A mai magyar nyelvhasználat és nyelvszemlélet társadalmi összefüggésének részletes taglálása rendjén a szerző kitér az anyanyelvi műveltség néhány időszerű problémájára. Jóllehet az utóbbi évtizedekben a közéletbe való aktív bekapcsolódás és a modern hírközlő eszközök elterjedése révén hatalmas néptömegek lettek részeseivé egy magasabb szintű nyelvhasználatnak, a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés is felkeltette a figyelmet az anyanyelv ügye iránt, az új körülmények azonban új problémákat vetettek fel, nemegyszer negatív előjelű jelenségek mutatkoztak. A nyelvhasználat és nyelvszemlélet társadalmi meghatározottságú problémáit Benkő Loránd négy csoportba sorolja:

1. A fennálló normák elleni, *nyelvtani* vétségek (nyelvhasználati).

2. A társadalom nyelvi magatartásának negatív jelenségei. Ezek is nyelvhasználati, de meghatározó erejű itt a nyelvszemlélet, a társadalmi magatartásmód. A kényelmesség, az önálló gondolkodás hiánya termeli a nyelvi kliséket; a sznobizmus, kozmopolitizmus, áltudományosság, nemtörődömség, nyelvi közöny stb. nyitja fel a zsilipeket az idegen elemek áradata előtt; a zavaros, pongyola nyelvhasználat, az esztétikai igényesség hiánya szüli a stílusalanságot, a szürke, se sava, se borsza szöveget. E helytelen nyelvi magatartások társadalmi visszahatásuk folytán társadalmi veszélyt rejtenek magukban: terjesztik a közönnyt, a kényelmességet, a gondolkodásbeli tunyaságot, az emberi értékek lebecsülését, a sznobizmust. Az ellenük való küzdelem a nyelvi nevelést az általános nevelés szerves részévé avatja. Benkő véleménye szerint e téren a nyelvtudomány *társadalmi felelőssége* igen nagy.

3. Önálló eligazodás a nyelvi kérdésekben, tudatos véleményformálás, a nyelvi dolgokban való önálló ítéletalkotás készségeinek kifejlesztése, általános nyelvi tájékozottság. Mindez megköveteli a nyelvi magatartás, nyelvhasználat, nyelvszemlélet szerves egységét, a nyelvi ismeretek gazdagságát. A nyelvi nevelés következő útjait jelöli ki a szerző: nyelvészeti elvek, szempontok kialakítása (az igényesség jegyében), történeti gondolkodásmód (a nyelvi jelenségek fejlődésben való látása), a nyelv belső tagolódásának ismerete (nyelvváltozatok, beszélt és írott nyelv, stíluskategóriák).

4. Nyelvszemléleti kérdés az anyanyelvhez való érzelmi viszonyulás.

Egy nyelvi közösség anyanyelvi műveltségének, tudatos nyelvszemléletének függvénye és egyben fokmérője a társadalom *nyelvalkító szerepe*, nyelvformáló ereje. A társadalmi haladás, a gyorsuló idő új nyelvi formákat igényel. A társadalom nem él eléggé a magyar nyelv gazdag szóalkotási lehetőségeivel — írja Benkő —, és „a saját nyelviség igényének feladása, a gondolkodási-nyelvi tespedtség” mondhatni besöpri nyelvünkbe az idegen kifejezéseket. Példaként állítja itt a nyelvújítás nyelvteremtő munkáját. A továbbiakban felhívja a figyelmet arra, hogy az anyanyelvet, annak kifejezőkészletét „a társadalom, a *nyelvközösség egésze formálja*, az úgy ennek nyelvi erején, műveltségén, készségein áll vagy bukik”.